

¡BOMBA!

Quien vive en frío brutal,
su deseo es, discernir,
el de pasar el invierno
en expreso tropical



K'untzil

Edición de fin de semana, del viernes 5 al domingo 7 de diciembre de 2025

CAMPECHE · YUCATÁN · QUINTANA ROO · AÑO 11 · NÚMERO 2621 · www.lajornadamaya.mx

CH'ÍICH' JA'

ba'alche' ku máan u ch'úukt u yo'och

Ch'íich' ja'e' k'abaa'inta'an ich káastelan t'aan beey garza pico de bota (*Cochlearius cochlearius*), k'ajóolta'an xan beey garza cucharón, juntúul ba'alche' kaja'an ich maanglarées, ts'o'oke' kex tumen ku béeytal tuláakal tu'ux yaan maanglée tu Petenil Yucatáne', maases suuk u yila'al tu petenil Cozumel, Quintana Roo, ts'o'oke' ku yila'al tu ka' jaatsilo'ob áak'al, tu baantail xaman yéetel tu baantail noojol.

Ch'íich'o'ob ku múul yantal ichilo'ob. Suuka'an u jets'ik tu'ux ku yantal ti' le manglaro', ts'o'oke' jach uts tu yich u p'aatalo'ob chéen tu juunalo'ob ichil le manglaro'obo', le beetik ku náachtalo'ob ti' u jáalikil ja', ti'al u p'aatalo'ob tu'ux bak'pachta'ano'ob tumen ja', beey tu ya'alaj Rafael Chacón Díaz, máax jo'olbesik Centro de Conservación y Educación Ambiental ti'alinta'an tumen u múuch'kabil Parque y Museos de Cozumel.

Ku káajal u k'u'k'ankilo'ob ti'al mayo, yéetel ti'al u ch'uumukilo'ob agostoe' ku béeytal u yila'al u táankelmilo'ob, k'ajóoltano'ob beey volantes (leti'e' ch'íich'o'ob ts'o'ok u p'atiko'ob u k'u'ob ba'ale' ma' uts u xik'náalo'obi', yéetel láayli' u k'amik u yo'och'o'ob ti' u nojochilo'obi').

Ti' jump'éeel k'ue' suuk u ye'elsik ka'ap'éeel je', ba'ale' jach talam u xuultal tu ka'atúulal u mejenil; chéen juntúul ku tsa'ayal kuxtal, ts'o'oke' ku chíikpajal leti'e' maas chan táankelemo'obo' yóok'olal u k'u'uk'mel yéetel u boonil, tumen ma' yanak u p'oot je'ex juntúul u nojochili'. Ken maas nuuka'ake', yaan u boox kóoronáa, u chowak p'oot yéetel boox u yich; sak u ka'analil, u kaal yéetel u tseem; kaabale' chak yéetel yaan u boox t'oolil, ts'o'oke' u xiike' samal boox.

Chacón Díaz' tu ya'alaj ch'íich'e' talam u yila'al, ts'o'oke' yaan k'iine' maases ku yu'uba'al, ba'ale' ma'atech u yila'ali'.

OOCHEL DANIEL PINEDA

ANA RAMÍREZ / P 42 YÉETEL 43